

UDK: 272-528-274.2
27-534.3./ .4-535.8"03"
Pregledni rad
Primljeno: travanj, 2021.

Ivan RAKO

Univerzitet u Sarajevu - Katolički bogoslovni fakultet
Josipa Stadlera 5
BiH - 71000 SARAJEVO
irako87@gmail.com

PODRIJETLO I RAZVOJ LITURGIJE ČASOVA U RANOJ CRKVI DO KRAJA IV. STOLJEĆA

Sažetak

S obzirom na činjenicu da u hrvatskom jeziku postoji oskudna literatura o liturgiji časova, ovaj se članak bavi tradicionalnim oblikom molitve liturgije časova rane Crkve i doprinosi u popunjavanju tih praznina. Posebna se pažnja posvećuje tradiciji liturgije časova do 4. stoljeća i istodobnom formiranju kršćanskih zajednica. Nakon raščlambe različitih, ali po sadržaju identičnih pojmova koji se koriste za ovaj oblik molitve, potrebno je istražiti njihovu povijesnu genezu. U tu svrhu daje se osort na prvu Crkvu koja se formira u kulturološkom krugu židovstva. Već je u židovstvu dio propriuma bio posvećivanje dana molitvom, posebno dva glavna stožera dana, odnosno jutro i večeri. Stoga ne čudi da su prvi kršćani, koji su izrasli iz židovstva, usvojili taj običaj, pa čak i proširili broj molitvenih susreta i profilirali molitve. Izvori ranokršćanskih djela, u odnosu na kršćansku praksu molitve, jasan su pokazatelj. Mogu se izdvojiti dva glavna tipa liturgije časova, odnosno monaški i katedralni tip. Nakon prikaza oba osnovna tipa i njihova stavljanja u sjedište u životu kršćanske zajednice, prikaz liturgije časova temelji se na istaknutom i detaljnom primjeru liturgije časova u Jeruzalemu kako izoještava hodočasnica Egerija. To izoješće sadržava detaljan opis liturgije nedjeljom i radnim danom, kao i izvjesno i vjerojatno kombiniranje elemenata spomenutih dvaju osnovnih tipova, tj. monaškog i katedralnog.

Ključne riječi: *Liturgija časova, ranokršćanski izvori, katedralni i monaški oficij, liturgija časova u Jeruzalemu, hodočasnica Egerija*

Uvod

Crkva je, ne samo u naše dane, već od svojih početka i svojega bića prvenstveno okarakterizirana kao zajednica onih koji ispovijedaju Isusa Krista Spasitelja i Otkupitelja i po njemu u Duhu Svetom u molitvi slavi Oca. Prvo i najvažnije obilježje Crkve bila je, jest i ostaje molitva, kojom osoba koja moli kao i molitvena zajednica ulaze u Božju prisutnost. U molitvi se događa susret s *Deus loquens* koji govori, sluša i djeluje svojim govorom. U anamnezi je prošlost prisutna, ali u molbi molitelja dolazi sadaš-

njost do izražaja. Molitva povezuje obje razine vremena prema svojemu dovršenju u budućnosti, gdje se susreću sva vremena u Božjoj vječnosti.¹

Papa Franjo u katehezi na općoj audijenciji od 25. studenoga 2020.² navodi molitvu kao jednu od karakteristika crkvenog života. Papa izrazito naglašava kako postojanje Crkve ima smisla samo ako se, između ostalog, u biti drži euharistije i molitve, jer bi se samo na taj način kršćani duboko ujedinili s Kristom. Također, u svojoj katehezi Papa vraća pogled na početak Crkve i ističe da je ritam života rane Crkve bila privatna, kao i zajednička molitva. Bez molitve Crkva bi postala ljudsko društvo (*società umana*) ili čak politička stranka (*partito politico*) koja djeluje kroz većinske ili manjinske rezolucije. Bez euharistije i molitve, Crkva bi išla k nekom sinodalnom putu koji većinom glasova određuje smjer i više ne dopušta prostora za Duha Svetoga. Prodornim riječima Papa podsjeća na vlastiti poziv Crkvi na molitvu i ostavlja oblik molitve otvorenim, znajući kako postoje različite prakse u izvršavanju privatne i zajedničke molitve.

Drugi vatikanski sabor je, iako nije tema našega rada, na divan način pokazao unutarnju vezu između molitve, kako s Kristom, tako i s Crkvom, i njezinim različitim oblicima. Konstitucija o svetoj liturgiji *Sacrosanctum Concilium* (SC) govori o tome u četvrtom poglavlju. Ondje su koncilski oci formulirali:

„Isus Krist, Veliki svećenik Novoga i vječnoga zavjeta, uzimajući ljudsku narav, unio je u ovo zemaljsko progonstvo onu pjesmu koja se po sve vijekove pjeva u višnjim boravištima. On oko sebe okuplja svu ljudsku zajednicu te si je pridružuje u pjevanju toga božanskog hvalospjeva. Tu svoju svećeničku zadaću Krist nastavlja upravo po svojoj Crkvi, koja ne samo slavljenjem euharistije nego i na druge načine, napose moljenjem božanskog časoslova, bez prestanka hvali Gospodina i moli za spasenje svega svijeta.“³

Isus je prvi liturg koji okuplja čovječanstvo oko sebe kako bi prinio Bogu hvalu. Krist ovu svećeničku zadaću predaje Crkvi i nastavlja je kroz nju. Crkva posuđuje svoja usta Kristu, slavi Boga i zauzima se za čitavo čovječanstvo u molitvi. Slavljenje euharistije i obavljanje liturgije časova

¹ Usp.: Reinhard MESSNER, *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, (Stuttgart: UTB GmbH, 2009.), 232-237.

² Usp.: Kateheza pape Franje na općoj audijenciji, http://www.vatican.va/content/francesco/hr/audiences/2020/documents/papa-francesco_20201125_udienza-generale.html (4.5.2021.).

³ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Sacrosanctum Concilium. Konstitucija o svetoj liturgiji* (22. XI. 1964.), br. 83., *Dokumenti* (Zagreb: KS, 2008.), 39-40.

spominju se kao izričiti oblici molitve.⁴ Molitva je fundamentalna za život Crkve. Stoga se ovaj članak usredotočuje i povijesno prikazuje kako je prva Crkva pristupala ovome obliku molitve, odnosno u koje vrijeme se obavljala molitva, te koji je njezin bitan dio. Članak se usredotočuje na povijesnu genezu liturgije časova na početku rane Crkve i na njezine izvore koji se mogu naći već u židovstvu. Uz to, važno je prikazati supstancijalne forme liturgije časova u antici i jasno ih istaknuti koristeći prominentan primjer liturgije časova iz 4. stoljeća u Jeruzalemu.

1. Pojam „liturgija časova“

Postoji različito nazivlje za liturgiju časova, koju je Crkva njegovala od samih početka. Razlike u terminima izražavaju različite vrste, načine razumijevanja, faze i načine obavljanja te molitve. Najčešće se ime nalazi među klericima koji su obvezni prisustvovati *brevijaru* i koji svoje molitvene časove obavljaju pretežno privatno. *Oficij* karakterizira obvezu i nalog onima koji mole da mole za Crkvu i svijet. Pojam *liturgija časova* naglašava eklezijalni i blagdanski karakter molitve. Dok je izraz *liturgija časa* više usmjeren na tijek prirodnog dana s vremenima molitve ujutro i navečer (katedralni tip), izraz *božanski časoslov* označava stalnu molitvu u doba dana i noći (monaški tip).⁵ Ono što je zajedničko svim tim oznakama, jest značenje i poimanje te molitve. Drugi vatikanski sabor poziva se na staru kršćansku predaju te retrospektivno izražava sljedećim riječima: „Božanski je časoslov po staroj kršćanskoj predaji tako uređen da se podavanjem hvale Bogu posvećuje čitav tijek dana i noći.“⁶

Važno je istaknuti kako i Drugi vatikanski sabor podsjeća na kršćansku predaju od samih početaka, normira posvećenje dana kao značenje i usmjerenje božanskog časoslova. Crkvena molitva trebala bi biti vječna molitva koju čovjek ispunjava danju i noću i tako omogućuje trajnu usredotočenost na Boga. Istovremeno, Bog nosi čovjeka ovom molitvenom vezom kroz cijeli njegov život. Čitav čovjekov život tako je stavljen u prisutnost Božju i Isusov nalog „kako valja svagda moliti i nikada ne sustati“ (Lk 18,1) i apostolov „bez prestanka se molite!“ (1 Sol 5,17). Ne treba zanemariti kako koncilski tekst naglašava staru kršćansku tradiciju

⁴ Usp.: Peter HÜNERMANN - Bernd Jochen HILBERATH (ur.), *Herders theologischer Kommentar zum Zweiten Vatikanischen Konzil. Sv. 2. Sacrosanctum Concilium, Inter mirifica, Lumen gentium* (Freiburg im Breisgau: Herder, 2009.), 167-168.

⁵ Usp.: Albert GERHARDS, „Stundengebet, 1. Begriff“, *Theologische Realenzyklopädie* 32 (2001.), 268.

⁶ SC 84.

(*antiqua traditione christiana*) na kojoj se temelji ovaj oblik molitve. Prvi je korak rasvjetljavanje te tradicije.⁷

2. Židovska molitva i posvećenje dana

Kad se vraćamo na početke ranokršćanske zajednice, potrebno je sagledati i korijene liturgije časova, odakle ona i potječe, a to je židovstvo. U njegovoj osnovnoj ideji trajna molitva danju i noću prati hodočasnički narod Božji na putu kroz vrijeme. Ako pogledamo na narod koji je Bog prvi odabrao,⁸ možemo već vidjeti kako postoji liturgija časova s namjerom kako bi se posvetio dan, što predstavlja židovsku baštinu. Ta baština je prepoznatljiva je po molitvi *Šema Israel* koju je trebalo moliti na početku i na kraju dana (usp.: Pnz 6, 7; 11,9), odnosno svako jutro i večer. Ta molitva predstavlja dio židovskog identiteta i slavljenja Boga kao jedinstvenog i jedinog. *Šema Israel* je prije svega čitanje Svetog pisma, koje se sastoji od tri dijela: Pnz 6,4-9, Pnz 11,13-21 i Br 15,37-41. Ta tri dijela Tore ugrađena su u molitvene čine i ispovijedajuće akte kako molitelja, tako i zajednice koja moli. Prije molitve *Šema* potrebno je izgovoriti dva blagoslova, odnosno jedan ujutro i dva navečer. U blagoslovu je sažetak židovske vjere, Boga Stvoritelja, Boga objavitelja Zakona i Boga otkupitelja.⁹

Čitav dan čovjek treba posvetiti Bogu vodeći kultno postojanje. To je izraženo u Psalmu 119,164 kad formulira „Sedam puta na dan tebe hvalim zbog pravednih sudova tvojih.“ Broj sedam ne smije se shvatiti doslovno, jer on prvenstveno stoji za cjelinu, odnosno za savršenstvo. Čitav se život hvali Boga. Ključne točke dana, početak i kraj, izlazak i zalazak sunca, djeluju kao zamjena za cjelinu.¹⁰ Za izraelski narod svaki je dan bio obris povijesti spasenja. Za razvoj židovske molitve važno je prinošenje žrtava ujutro i navečer s ritualizacijom, odnosno korištenjem određenih molitava prigodom prinošenja. Ako se na žrtvu ujutro gledalo kao na predočenje Saveza na Sinaju, navečer se žrtvom obilježavao izlazak iz Egipta i oslobođenje naroda izraelskog. Zajedno uzevši, židov-

⁷ Usp.: P. HÜNERMANN - B. J. HILBERATH (ur.), *Kommentar zum Zweiten Vatikanischen Konzil*, 168.

⁸ Usp.: Die Feier der Heiligen Messe. Messbuch. Für die Bistümer des deutschen Sprachgebietes. Authentische Ausgabe für den liturgischen Gebrauch. Kleinausgabe - Das Meßbuch deutsch für alle Tage des Jahres, (Freiburg-Basel-Wien: Herder - Pustet, 2005.), 48.

⁹ Usp.: R. MESSNER, *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, 249-250.

¹⁰ Usp.: Klaus BERGER, *Die Urchristen. Gründerjahre einer Weltreligion* (München: Pattloch, 2009.), 170; Michael KUNZLER, *Liturgija crkve* (Zagreb: KS, 2020.), 475.

stvo je neprestano razmišljalo o Božjem izboru, kao i o njegovu oslobađajućem spasiteljskom djelovanju na njega (usp.: Izl 29,38-43; Br 28,1-8).¹¹ Knjiga Danijelova (Dan 6,11-14) poznaje u kasnije vrijeme tri molitvena časa. „Saznavši Daniel da je spis potpisan, otiđe u svoju kuću. Prozori gornje sobe bijahu otvoreni prema Jeruzalemu. Tu je on tri puta na dan padao na koljena blagoslivljajući, moleći i hvaleći Boga, kako je uvijek činio.“ (Dn 6,11).

Zbog babilonskog izgnanstva, kult žrtvovanja više se nije mogao nastaviti u jeruzalemskom hramu, pa je veza između molitve i žrtvenog kulta razdvojena. Neizbježno se razvilo produhovljenje žrtve.¹² Molitva je mogla zamijeniti žrtvu i postojala su tri svakodnevna molitvena vremena, jer se dodatna žrtva određenih dana u međuvremenu utemeljila kao svakodnevno vrijeme. U daljnjem toku povijesti broj molitava povećao se čak na pet.¹³ Budući da je središnje mjesto molitve nakon završetka žrtvenog kulta u jeruzalemskom hramu izgubljeno zbog uništenja hrama, sinagoga, koja sve više dobiva na važnosti, pojavila se kao molitveno mjesto pored kućne molitvene zajednice. Vjernici se sabiru izvan Jeruzalema na bogoslužje u sinagogama ili obavljaju osobne molitve. U njih su preneseni elementi ranije hramske pobožnosti. Posebno je za sinagogalno bogoslužje potvrđeno bogoslužje hvale navečer i prošnje, a ujutro navještaj riječi s katehezom.¹⁴ Veoma je važno istaknuti da su psalmi u židovstvu imali posebnu ulogu u kultu jeruzalemskog hrama. Ta je praksa prekinuta u liturgiji rabinskog židovstva nakon uništenja hrama 70. godine. Elementi kasnije židovske liturgije koriste se biblijskim jezikom, bez naglaska na Psalme, osim Hallela (usp.: Ps 113.-118.), koje su rabini uveli kao dio kućne liturgije na Pesah i koji se shvaćaju kao eshatološko - mesijanski.¹⁵

3. Put prema razumijevanju liturgije časova

Molitva, koja se molila tri puta dnevno, neprestano se prenosila prvim kršćanima u najranijim vremenima. Ne smije se prepustiti pogrešnoj ideji kako se s pojavom prvih kršćanskih zajednica iznenada razvio novi kult prvih kršćana. „Budući da je Isusov Bog i svih apostola Bog

¹¹ Usp.: Rupert BERGER, „Stundengebet“, *Pastoralliturgisches Lexikon* (Freiburg im Breisgau: Herder, 2013.), 400.

¹² Usp.: A. GERHARDS, „Stundengebet. Begriff“, 269.

¹³ Usp.: R. BERGER, „Stundengebet“, 400.

¹⁴ Usp.: A. GERHARDS, „Stundengebet. Begriff“, 269; M. KUNZLER, *Liturgija crkve*, 475.

¹⁵ Usp.: R. MESSNER, *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, 310.

Abrahama, Izaka i Jakova, stoga je bogoslužje rane Crkve prije svega i bogoslužje Židova.“¹⁶ Rani kršćani i dalje su bili smješteni u obliku židovskih bogoslužja, ako zanemarimo euharistijsko slavlje. Kršćanska molitva ukorijenjena je na mnogo načina u židovskoj molitvenoj praksi.¹⁷ Djela apostolska daju važne dokaze o tome u svojem prvom sažetku: „Bijahu postojani u nauku apostolskom, u zajedništvu, lomljenju kruha i molitvama. Svaki bi dan jednodušno i postojano hrlili u Hram, u kućama bi lomili kruh te u radosti i prostodušnosti srca zajednički uzimali hranu“ (Dj 2,42.46).

Preko evanđelista Luke predstavljen je kratak opis nove realnosti prvih kršćana. Za naš argument važna je svakodnevna molitva koju je prakticirala rana Crkva, kao i boravak u hramu. Prema Dj 10,9 učenici su molili u hramu Šesti čas, a prema Dj 3,1 i Treći čas. Tijekom molitve o Trećem času, Djela apostolska izvještavaju o čudesnom događaju tijekom molitve izvan hrama, tj. događaju Pedesetnice (usp.: Dj 2,15). Promatramo li detaljnije, vidjet ćemo kako se prvi kršćani okupljaju nekoliko puta dnevno na molitvu. To se također uklapa u rano svjedočanstvo koje nalazimo u spisu *Didache*¹⁸, prema kojem kršćani mole Molitvu Gospodnju tri puta dnevno.¹⁹ Ta je Isusova molitva ugrađena u tradicionalni židovski okvir molitve i oblikovala je obilježje socijalnog identiteta ranih kršćana, što ih je činilo istaknutima od vanjskih skupina, posebno Židova. Prema

¹⁶ Usp.: G. K. BERGER, *Die Urchristen*, 168.

¹⁷ Usp.: Jürgen BÄRSCH, *Kleine Geschichte des christlichen Gottesdienstes* (Regensburg: Pustet, 2017.), 26.

¹⁸ Riječ je o spisu koji je poznat i kao „Nauk dvanaest apostola“. Spis po svojoj naravi donosi katehetske, liturgijske i disciplinarne odredbe. Nastaje koncem 1. stoljeća u Siriji. Sastoji se od tri dijela i završnog epiloga. Prvi dio od 1-6 poglavlja donos moralne instrukcije, s jakim židovskim pečatom, ali i kristijanizirane, a poznate su kao put života i put smrti. Drugi dio odnosi se na krštenje, na dane kršćanskog posta, o molitvama svaki dan i euharistiji (7-10). Treći dio donosi disciplinarne propise (11-15) o kršćanskom gostoprimstvu, o službenicima zajednice i nedjeljnom slavlju. Spis je zaključen jednom opomenom eshatološkog tipa (16).

¹⁹ Usp.: Georg SCHÖLLGEN - Wilhelm GEERLINGS (ur.), „*Didache. Traditio Apostolica. Apostolische Überlieferung*“, *Fontes Christiani sv. 1* (Freiburg im Breisgau: Herder, 1991.), 8,3; *Didache* je također preveden i na hrvatski jezik, stoga ovdje donosimo hrvatski prijevod originalnog teksta: Petar BALTA – Ivan BODROŽIĆ (ur.), *Crkveni Oci. Apostolski Oci II. Didache. Klement Rimski: Pismo Korinćanima. Barnabina poslanica* (Split: Verbum, 2010.), VIII, 2. 3: „Ni moliti nemojte kao licemjeri, već kako je Gospodin u svojem evanđelju zapovjedio, ovako molite: ‚Oče naš, koji jesi na nebesima, sveti se ime tvoje, dođi kraljevstvo tvoje, budi volja tvoja kako na nebu, tako i na zemlji; kruh naš svagdanji daj nam danas i otpusti nam duge naše, kako i mi otpuštamo dužnicima svojim, i ne uvedi nas u napast, nego izbavi nas od zla jer tvoja je moć i slava u vijek.‘ Tako molite triput dnevno.“

Gerdu Theissenu, vrlo je vjerojatno da je to zamijenilo osamnaest prošnji²⁰ koje su Židovi molili tri puta dnevno.²¹ Uz okupljanje u ključnim točkama dana, tri puta tijekom dana, također je od Židova prešlo na rane kršćane²² i tako je dan podijeljen u pet dijelova za molitvu. Postoje mišljenja da odnos kršćanske molitvene predaje i židovske nije toliko blizak kao što se to naglašava. Molitva prvih kršćana ima mnogo sličnih strukturalnih elemenata sa židovskom molitvom, ali je svojim određenjem novi oblik molitve, a baštini ga iz Kristova djela spasenja.²³

Podjela na časove zahtijeva pojašnjenje. Kao što je već prikazano, molitvom raspoređenom tijekom dana osiguravalo se trajno posvećenje dana i prisutnost ljudskog postojanja pred Bogom. Glavne točke su bile izlazak i zalazak sunca, koji su bili ispunjeni molitvom. Tom dvodijelnom ritmu dodan je trodijelni. Sredina dana uzeta je kao daljnja referentna točka po kojoj je određeno vrijeme za molitvu, kao šesti čas, a dva dodatna vremena molitve podijeljena su naprijed i nazad s razmakom od tri sata. Ta se struktura, koja se u osnovi temelji na suncu, naziva i solarnim modelom. Brojenje sati temeljilo se na rimskom računanju sati, pri čemu je izlazak sunca procijenjen u 6 sati ujutro, a treći čas u 9 sati ujutro.²⁴

3.1. Daljnji razvoj liturgije časova u teologiji i u zajednici

Kao što je već prikazano, postoji kontinuitet u odnosu na nastavak židovskih oblika molitve među ranim kršćanima. Međutim, diskontinuiteti i inovacije mogu se naći i u najstarijim vremenima, uz uvođenje Gospodnje molitve. To se najjasnije pokazuje u teološkom sadržaju molitve ranih kršćana. Dapače, molitva želi navijestiti kraljevstvo Božje, koje je osobno započelo u Isusu Kristu. Stoga je centralna točka molitve ujutro i navečer slava Bogu za Isusa, koji je razapeti i uskrsli *Kyrios*. Uz to, očekuje se *Parousia* (1 Pet 4,7) mlade zajednice i poziv na trajnu budnost (usp.: Mk 11,38; 1 Pet 5,8-9) prema uskoro očekivanom povratku Gospodina. To može biti razlog petostruke molitve ranih kršćana, kao i produženja molitvenih časova ujutro bdjenjem i večernjim bdjenjem, tako da je došlo do daljnjeg

²⁰ Ova se molitva također naziva i *Tefillah* (molitva) i *amidah* jer se morala moliti stojeći. Molitva se u počecima sastojala od 18 odlomaka, iako je kasnije proširena na 19, ipak zadržala je prvotno ime.

²¹ Usp. Gerd THEIßEN, *Erleben und Verhalten der ersten Christen. Eine Psychologie des Urchristentums* (Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, 2007.), 193; Robert TAFT, *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and its Meaning for Today* (Collegeville, Minnesota: Liturgical Press, 1986.), 13.

²² Usp.: A. GERHARDS, „Stundengebet. Begriff“, 270.

²³ Usp.: M. KUNZLER, *Liturgija crkve*, 476.

²⁴ Usp.: K. BERGER, *Die Urchristen*, 170-171.

povećanja časova molitve kako bi se ostalo vjeran riječima: „Sedam puta na dan tebe hvalim zbog pravednih sudova tvojih“. (Ps 119,164).²⁵

U korištenju psalama, rana Crkva u svojim modelima molitve koristi kao i židovska tradicija molitvu psalama. Međutim, psalmi se sada mole, promišljaju i tumače s kristološke točke gledišta.²⁶ Među nekim teolozima prevladava mišljenje da je razmišljanje o psalmima ključ za razumijevanje Isusa i da čitav Psaltir čini školu za poznavanje Isusa.²⁷ Ostali elementi koji su s vremenom inkulturirani iz židovske u kršćansku liturgiju časova, prema Klausu Bergeru, uz psalme, su blagoslovi i himni.²⁸

3.2. *Svjedočanstva liturgije časova u ranim izvorima - recepcija i inovacije*

Iz izvora iz prva dva stoljeća oskudni su podaci o kršćanskim molitvama koje sadržavaju molitvu psalama. Kao što je već spomenuto, u *Didacheu* 8,3, takozvanom „Nauku dvanaest apostola“, koje je napisano tijekom drugog stoljeća za neku zajednicu u Siriji,²⁹ stoji i uputa da kršćani trebaju moliti Molitvu Gospodnju tri puta dnevno.³⁰

Klement Rimski u svojem djelu *Pismo Korinćanima* također navodi molitvu u „određeno vrijeme“,³¹ ali ne navodi u koje časove treba moliti,

²⁵ Usp.: A. GERHARDS, „Stundengebet. Begriff“, 270.

²⁶ Usp.: Christoph DOHMEN – Günter STEMBERGER, *Hermeneutik der Jüdischen Bibel und des Alten Testaments* (Stuttgart: Kohlhammer, 1996.), 172-173.

²⁷ Usp.: Liborius Olaf LUMMA, *Liturgie im Rhythmus des Tages. Eine kurze Einführung in Geschichte und Praxis des Stundengebets* (Regensburg: Pustet, 2017.), 26.

²⁸ Usp.: K. BERGER, *Die Urchristen*, 172-173. Prema našem mišljenju ovaj zaključak može biti vrlo diskutabilan. Poznato je iz izvora kako je oko himna kao forme u kršćanskom bogoslužju bilo dosta prijepora. Prvo je pitanje što se kod Židova razumijevalo pod pojmom himan, pa čak i antifona. U kršćanstvu se ispočetka izbjegavalo njihovo korištenje, jer su ih često koristili heretici – toliko da su bili izjednačavani s heretičkim pokretima i smatrani za njihovom vlastitosti. Tek s Ambrozijem započinje šire korištenje himna u kršćanskoj liturgiji kao sastavnog dijela liturgijskih slavlja. Himan, kako ga kršćani razumijevaju, tek je Ambrozije uobličio, pa je čak i bio poznat kao forma pod njegovim imenom.

²⁹ Usp.: K. BERGER, *Die Urchristen*, 172-173.

³⁰ Usp.: P. BALTA – I. BODROŽIĆ (ur.), *Didache*, 8,3.

³¹ Usp.: P. BALTA – I. BODROŽIĆ (ur.), *Klement Rimski: Pismo Korinćanima*, XL,1-4: „Budući, dakle, da nam je sve to očito i da imamo uvod u dubine božanskoga znanja, moramo uredno činiti sve što je Gospodin naredio da se u određena vremena vrši. Tj., naredio je da se prinose žrtve i vrše bogoslužja, ali ne da ih se obavlja nasumično i bez reda, nego utvrđena vremena i ure. Također je svojom svevišnjom voljom odredio gdje i tko da žrtve i bogoslužja slavi, da sve pobožno izvršeno po njegovu

nego molitvu koja se pojavljuje tri puta. On u svojoj poslanici izlaže kako je uskrsnuće ono koje se zbiva u svoje vrijeme, odnosno dan i noć koji naznačuju uskrsnuće.³² Za liturgiju časova važna je simbolička vrijednost doba dana.³³

Klement Aleksandrijski (oko 150.-215.) poznaje u svojem djelu *Stromata* u sedmoj knjizi trodijelni pristup vremenu molitve u određeno vrijeme.³⁴ Također izvještava o molitvama prije spavanja i noću.³⁵ On inzistira da se pravi kršćanin mora uvijek moliti, što naznačuje kako je jasno da su fiksni časovi za molitvu bili ustaljeni u određenim zajednicama.³⁶ U drugom djelu, *Paedagogus*, objašnjava razloge noćne molitve, odnosno treba biti budan i spreman za Gospodinov dolazak.³⁷ Prema Robertu Taftu ova vremena molitve navode se više kao primjeri gnostičke neprestane molitve, nego kao posebno određeni časovi molitve.³⁸

odobrenju bude prihvatljivo njegovoj volji. Prema tome, oni koji svoje žrtve prinose u označena vremena, prihvaćeni su i blaženi; slijedeći Gospodnje odredbe, ne griješe.“

³² Usp.: P. BALTA – I. BODROŽIĆ (ur.), *Klement Rimski: Pismo Korinćanima*, XXIV,1-3: „Promotrimo, ljubljani, kako nam Gospodin neprestano pokazuje buduće uskrsnuće od kojega nam je dao prvinu uskrisivši Gospodina Isusa Krista od mrtvih. Pogledajmo, predragi, uskrsnuće koje se zbiva u svoje vrijeme. Dan i noć nam naznačuju uskrsnuće: noć pada, dan se budi; dan izmiče, a noć se spušta.“

³³ Usp.: R. TAFT, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 13-14.

³⁴ Usp.: Clemens von ALEXANDRIEN, *Stromata*, 7, 7, 40,3. <https://bkv.unifr.ch/works/172/versions/191/divisions/109756> (03.05.2021). „Wenn aber einige auch bestimmte Stunden für das Gebet festsetzen, wie z. B. die dritte und die sechste und die neunte, so ist dagegen zu sagen, daß jedenfalls der Gnostiker sein ganzes Leben hindurch betet, ...“

³⁵ Usp.: C. von ALEXANDRIEN, *Stromata*, 7, 7, 49,4. <https://bkv.unifr.ch/works/172/versions/191/divisions/109765> (03.05.2021). „Dementsprechend bestehen seine Opfer in Gebeten und Lobpreisungen und dem Lesen der Heiligen Schrift vor der Mahlzeit, in Psalmen und Gesängen während der Mahlzeit und vor dem Schlafengehen, aber auch nachts wieder in Gebeten. Dadurch vereinigt er sich mit „dem göttlichen Reigen“, dem er infolge seines ununterbrochenen Gedenkens eingegliedert ist zu dem unvergeßlichen Schauen...“

³⁶ Usp.: R. TAFT, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 14.

³⁷ Usp.: C. von ALEXANDRIEN, *Paedagogus*, 2, 9, 79,1-2. <https://bkv.unifr.ch/works/155/versions/174/divisions/107436> (03.05.2021). „Man muß also so einschlafen, daß man leicht wieder aufwacht. Denn die Schrift sagt: „Es sollen eure Hüften umgürtet und eure Lampen brennend sein! Und ihr sollt Leuten gleichen, die darauf warten, wann ihr Herr von der Hochzeitsfeier aufbrechen wird, damit sie ihm sofort aufmachen, wenn er kommt und an die Türe klopft. Selig sind jene Knechte, die der Herr bei seinem Kommen wachend findet.“ „Denn ein schlafender Mensch nützt ebenso wenig etwas wie ein toter.“

³⁸ Usp.: R. TAFT, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 14.

Origen (185.-253.) u djelu *De oratione* poznaje molitvu tijekom dana, koju treba izgovoriti najmanje tri puta. Konkretno, on govori o molitvama ujutro, u podne i navečer. Također se spominje molitva noću.³⁹ U istom 12. poglavlju prvi se puta spominje Psalam 140. koji je u vezi s večernjom molitvom psalma koji će postati jezgre večernje molitve cijeloga kršćanstva.⁴⁰

U djelu *De oratione* Tertulijan (150.-223.) govori o molitvenim vremenima zajednice o trećem, šestom i devetom času, i o molitvama ujutro i navečer. On također ukazuje kako kršćani trebaju moliti i prije jela ili prije kupanja, te kada su s gostima, a posebno psalmodiju kao zajedničku molitvu.⁴¹ U Drugoj knjizi o svojoj ženi *Ad uxorem*, Tertulijan se također poziva na noćnu molitvu, kao molitvu srca (oko 2,5).⁴² Ovdje postoji i alegorijsko i simboličko objašnjenje. Tri molitve, odnosno o Trećem, Šestom i Devetom času, odnose se na Trojstvo Božje.⁴³ Za Tertulijana, kršćanin ne smije ni moliti manje od tri puta, jer je dužnik Presvetoga Trojstva, odnosno Oca i Sina i Duha Svetoga.⁴⁴ Simbolizam svakog pojedinog časa temelji se na izvještajima iz Djela apostolskih: tako Treći čas silazak Duha (Dj 2,15), Šesti čas Petrovo viđenje (Dj 10,9-16) i Deveti čas ozdravljenje

³⁹ Usp.: ORIGENES, *De oratione*, 12,2. <https://bkv.unifr.ch/works/127/versions/145/divisions/63479> (03.05.2021.). „Ohne Unterlaß aber betet, wer mit seinen notwendigen Werken das Gebet, und mit dem Gebet die geziemenden Handlungen verbindet, da auch die Werke der Tugend oder die Ausführung der (göttlichen) Gebote mit in den Bereich des Gebetes einbezogen werden ... Ein Teil dieses „großen Gebetes“ ist auch das, was man gewöhnlich „Gebet“ nennt, welches nicht seltener als dreimal an jedem Tage verrichtet werden muß. Dies erhellt aus dem Bericht über Daniel, der trotz der großen ihm drohenden Gefahr dreimal des Tages betete.“

⁴⁰ Usp.: R. TAFT, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 16.

⁴¹ Usp.: R. TAFT, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 17-18.

⁴² Usp.: Usp.: TERTULLIAN, *Ad uxorem*, 2,5. <https://bkv.unifr.ch/de/works/cpl-12/versions/tert-uxor-bkv/divisions/16> (03.05.2021.). „... Wird es unbemerkt bleiben, wenn Du Dein Bett und Dich selbst mit dem Kreuze bezeichnest? wenn Du etwas Unreines von dir wegblasest? wenn Du sogar nachts aufstehest, um zu beten? Wird es da nicht scheinen, als wolltest Du eine magische Handlung vornehmen?...“

⁴³ Usp.: TERTULLIAN, *De oratione*, 25. <https://bkv.unifr.ch/de/works/cpl-7/versions/uber-das-gebet-bkv/divisions/26> (3.5.2021.). „Hinsichtlich der Zeiten aber dürfte die äußerliche Beobachtung gewisser Stunden nichts Überflüssiges sein, jener gemeinschaftlichen Stunden nämlich, welche die Hauptabschnitte des Tages bezeichnen, die dritte, sechste und neunte, welche man auch in der Hl. Schrift als die ausgezeichneteren genannt findet... damit wir nicht etwa weniger als wenigstens dreimal am Tage - als Schuldner der drei Personen, des Vaters, des Sohnes und des Hl. Geistes - anbeten, ...“

⁴⁴ Usp.: Ivan BODROŽIĆ, „Proces nastanka liturgije časova i kršćansko poimanje vremena u kontekstu benediktinske duhovnosti i pravila“, *Slovo* 71(2021), 11.

hromoga (Dj 3,1).⁴⁵ Za Tertulijana kršćani vjerojatno uzimaju ta tri časa, jer su važna u ljudskim poslovima, odnosno dijele dan u poslovima.⁴⁶

Ciprijan iz Kartage (oko 200.-258.) u svojem djelu *De dominica oratione* također tumači alegorijski, što predstavlja jedan oblik katehetske pouke kršćanima, molitvu liturgije časova u čast Trojstva.⁴⁷ Kao i Tertulijan, tako i Ciprijan koristi sliku Presvetoga Trojstva kako bi objasnio molitvu o trećem, šestom i devetom času. Ciprijan dodaje u posljednja dva časa Isusovu muku, temu koju Tertulijan koristi, ali manje izravno. Važno je istaknuti kako se pojavljuju teme svjetla i uskrsnuća u jutarnjoj i večernjoj molitvi. Za Ciprijana, prema Robertu Taftu, židovska obveza bila je molitva o trećem, šestom i devetom času, dok su kršćani dodavali molitvu ujutro, navečer i noću.⁴⁸

Jedan od važnijih izvora za ovo razdoblje je *Traditio Apostolica*, čije je autorstvo nepoznato, ali se pripisuje Hipolitu Rimskom. Riječ je o spisu koji ima iznimnu važnost za spoznaju ranokršćanskih uputa potkraj 2. stoljeća koje donose mnoge upute o načinu života u Crkvi, kao i o značenju kleričkih crkvenih službi, odnosno molitve za ređenje biskupa, prezbitera i đakona. Također, spis donosi odredbe o kršćanskoj inicijaciji, odredbe o zajedničkim slavljinama, a mogu se iščitati i neke informacije o liturgiji časova. Sve u svemu, pri promatranju *Traditio Apostolica* mora postojati određeni oprez, jer pravi oblik teksta nije dostupan u izvornom obliku, već se može utvrditi samo kroz različite paralelne tekstove različita podrijetla i razdoblja, koji se u nekim točkama razlikuju.⁴⁹

Međutim, iz različitih tekstnih verzija mogu se izdvojiti brojna molitvena vremena kako osobnih, tako i zajedničkih okupljanja vjerojatno ranorimskog molitvenog ciklusa, koji se samo djelomično podudaraju s kasnijim kanonskim molitvenim časovima, kako bi trebala pokazati sljedeća shema.

⁴⁵ Usp.: M. KUNZLER, *Liturgija crkve*, 476.

⁴⁶ Usp.: R. TAFT, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 18-19.

⁴⁷ Usp.: Cyprian von KARTHAGO, *De dominica oratione*, Schlussteil II,34. <https://bvk.unifr.ch/de/works/cpl-43/versions/uber-das-gebet-des-herrn-bkv/divisions/41> (3.5.2021.). „Was aber die Verrichtung der Gebete betrifft, so finden wir, daß Daniel und die drei Jünglinge, die im Glauben so stark und in der Gefangenschaft so siegreich blieben, die dritte, sechste und neunte Stunde eingehalten haben, offenbar im Hinblick auf das heilige Geheimnis der Dreieinigkeit, die in den letzten Zeiten geoffenbart werden sollte...“.

⁴⁸ Usp.: R. TAFT, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 19-21.

⁴⁹ Usp.: G. SCHÖLLGEN – W. GEERLINGS (ur.), „Traditio Apostolica“, Einleitung, 143-146; Bruno STEIMER, „Traditio apostolica“, *Lexikon für Theologie und Kirche*, sv. 10 (Freiburg im Breisgau: Herder, 2006.), 147-148; R. TAFT, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 21-22.

Privatna molitva	Zajednička molitva
Pri ustajanju kao jutarnji čas	
	Ujutro za upute
Treći čas	
Šesti čas	
Deveti čas	
	Navečer za agape
Pred spavanje	
U ponoć	
Na pijetlov pjev	

Izvjesno je da je molitva pojedinca bila od velike važnosti za osobnu duhovnost vjernika, jer oblikuje teološki sadržaj pojedinačnog časa simbolizmom temeljenim na izvještajima iz svetoga Pisma.⁵⁰

Traditio Apostolica naglašava da molitva trećeg časa podsjeća na to kako je Isus Krist u taj čas prikovan za križ i izložen, odnosno upućuje na raspeće. Molitva šestog časa upućuje kao podsjetnik na tamu koja se širila dok je Isus visio na križu, odnosno pomračenje sunca. U času Isusove smrti, odnosno devetog časa, moli se u spomen na Isusovu smrt, probadanje boka gdje Isus prolijeva krv i vodu. Molitva za vrijeme pjevanja pijetla tumači se kao čas u kojem su sinovi Izraelovi zanijekali Isusa. *Traditio Apostolica* sukladno tome tumači ta molitvena vremena kronološki prema mucu, dok molitvu u ponoć tumači kozmološkim elementima, jer u ponoć, prema Knjizi Mudrosti (usp.: 18,14-15), cijelo stvorenje na trenutak stoji na mjestu da slavi Gospodina. Zvijezde, priroda, čitava vojska anđela, duše pravednika hvalili bi Boga u ovom času. Stoga bi i vjernici trebali ustati iz sna i moliti se.⁵¹

⁵⁰ Usp.: A. GERHARDS, „Stundengebet. Begriff“, 270.

⁵¹ Usp.: G. SCHÖLLGEN – W. GEERLINGS (ur.), „Traditio Apostolica“, 41. „... Bist du zu Hause, bete um die dritte Stunde und lobe Gott... denn in dieser Stunde ist Christus ans Holz genagelt und zur Schau gestellt worden (vgl. Mk 15,25; Joh 19,37) ... Ebenso bete zur sechsten Stunde. Denn als man Christus ans Holz des Kreuzes schlug, wurde der Tag unterbrochen, und eine große Finsternis breitete sich aus (vgl. Mt 27,45; Mk 15,33; Lk 23,44) ... Man verrichte auch zur neunten Stunde (vgl. Mk

Vrijeme molitve ujutro i navečer važno je za karakter zajednice. Jutarnja služba posvećena je propovijedanju i katehezi.

„Čut ćeš ono što ne znaš, i dobit ćeš ono što će ti Duh Sveti dati po onima koji te poučavaju... Osim toga bit će ti rečeno ono što trebaš činiti kod kuće. Stoga neka se svatko pobrine da pođe u crkvu na mjesto gdje Duh cvjeta. Ako nema pouke, neka svatko ostane kod kuće, uzme Sveto pismo i nek' čita, u mjeri u kojoj mu je moguće i kako mu se čini korisnim.“⁵²

Zajednička večernja služba posvećena je za agape. Izričito se spominje i zahvala svjetla od strane biskupa koji donosi svjetiljku. Biskup započinje himan svjetlu kao simbolu svjetla Kristova koje je neuništivo. Prema Albertu Gerhardu taj obred svjetla povezan je s večernjim obredom *Berakah* u sinagogi, a ne s obredom svjetla uoči subote u obiteljima.⁵³

Kao nastavak židovske tradicije, psalmi su nesumnjivo dio molitvenih službi, o čemu izvješćuju različiti izvori.⁵⁴ Psalmi su vjerojatno pjevani,⁵⁵ međutim, nema saznanja o njihovom odabiru. Isto tako ne postoje podaci o vrsti i sadržaju molitava predslavitelja, što može upućivati na činjenicu da ih je on slobodno odabrao ili čak formulirao.⁵⁶ Rana svjedo-

15,34) ein großes Gebet und einen großen Lobpreis, um die Seelen der Gerechten nachzuahmen, die Gott loben, der nicht lügt, der seiner Heiligen gedenkt und sein Wort gesandt hat, um sie zu erleuchten ... Bete auch, bevor ein Körper sich zur Ruhe niederlegt. Gegen Mitternacht aber erhebe dich, wasche deine Hände und bete ...“ Vidi isto: M. KUNZLER, *Liturgija crkve*, 476-477; R. TAFT, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 23.

⁵² G. SCHÖLLGEN – W. GEERLINGS (ur.), „*Traditio Apostolica*“, 41; M. KUNZLER, *Liturgija crkve*, 477.

⁵³ Usp.: A. GERHARDS, „*Stundengebet. Begriff*“, 271; M. KUNZLER, *Liturgija crkve*, 477.

⁵⁴ Usp.: TERTULLIAN, *De oratione*, 27. <https://bkv.unifr.ch/de/works/cpl-7/versions/uber-das-gebet-bkv/divisions/28> (5.5.2021.). „Die fleißigeren Beter pflegen bei ihren Gebeten das Allelujah anzureihen und Psalmen von der Art, daß die Mitbewohnenden deren Schlußworten antworten können. Alles fürwahr ist eine treffliche Einrichtung, was zur Lobeserhebung und zur Ehre Gottes gereicht, um ihm als die beste Opfergabe ein ganz durchsättigtes Gebet darzubringen.“

⁵⁵ Usp.: C. von ALEXANDRIEN, *Stromata*, 1,3. <https://bkv.unifr.ch/de/works/cpg-1377/versions/teppiche-bkv/divisions/11> (5.5.2021.). „Ein jeder von diesen lasse mit den Worten des seligen David das Danklied erschallen: „Du wirst mich mit Ysop besprengen, und ich werde gereinigt werden; du wirst mich waschen, und ich werde weißer werden als Schnee. Du wirst mich Freude und Wonne hören lassen; es werden die gedemütigten Gebeine frohlocken. Wende weg dein Antlitz von meinen Sünden und tilge meine Missetaten!“

⁵⁶ Usp.: Josef STADLHUBER, „*Das Stundengebet der Laien im christlichen Altertum*“, *Zeitschrift für katholische Theologie* 2 (Wien: Echter, 1949.) 139-140.

čanstva donose praksu molitve u različito doba dana da se dan ispuni neprekidnom hvalom Bogu, što se može vrlo dobro ustanoviti uspoređujući izvore. Tijekom daljnjeg razvoja Crkve, na prijelazu iz trećeg u četvrto stoljeće, postaje očigledna daljnja diferencijacija i kodifikacija kršćanskih oblika molitve, pa tako i liturgije časova.

Broj i vrijeme molitve

- *Didache*: 3x – Oče naš (Dan)
- Klement Aleksandrijski: 3-6-9 kao određeni časovi, prije spavanja i noću
- Origen: ne manje od 3x (dan) ujutro, navečer + noću
- Tertulijan: 3-6-9 + ujutro, navečer i noću
- Ciprijan: 3-6-9 + ujutro, navečer i noću
- *Traditio Apostolica* – jutarnja molitva ili kateheza, 3-6-9, prije spavanja, u ponoć, kod pjevanja pijetla.

Obveza ili preporuka?

- Klement Aleksandrijski: 3-6-9 – kao primjer, ali i druge prilike
- Origen: diferencirano, ali svakako: ujutro, u podne, navečer
- Tertulijan: 3-6-9 ne *observationis praeceptum*, ali opomena, svanuće i noć: *legitimae orationes*
- Ciprijan: 3-6-9 kao *statuta et legitima orationis tempora ... horae antiquitus observatae*, ujutro i navečer kao dodatna obveza.

4. Dva osnovna stila liturgije časova – katedralni i monaški

Unatoč svoj raznolikosti slavljenja liturgije časova, za ovu vrstu liturgije u kasnoj antici mogu se utvrditi dva osnovna stila. Uz mnoge miješane oblike, mogu se prepoznati dva modela, odnosno monaški i katedralni model molitve. Važno je naglasiti da se radi o osnovnim modelima koji se pojavljuju na različite načine, ovisno o mjestu.⁵⁷

4.1. Katedralni stil liturgije časova

Ova osnovna struktura liturgije časova usko je povezana s oblikom molitve opisanom u *Traditio Apostolica*, koji se usredotočuje prvenstveno na jutro i večer, kao dva glavna stožera dana. To je zajedničko slavlje koje se uglavnom može naći najviše u zajednicama na Istoku i koje se održava u biskupskim crkvama većih gradova, često pod predsjedanjem

⁵⁷ Usp.: Martin STUFFLESSER – Stephan WINTER, *Grundkurs Liturgie. Gieße deine Gnade aus. Segen – Feiern des bleibenden Zuspruchs Gottes sv. 6* (Regensburg: Pustet, 2006.), 31.

biskupa.⁵⁸ Uz crkvene povjesničare Sokrat Scholasticus (otprilike 380. – otprilike 450.)⁵⁹ i Euzebije Cezarejski (otprilike 260. – otprilike 340.)⁶⁰, koji izvještavaju o dnevnoj liturgiji psalama, himana i obrednih izvršavanja, poput obreda svjetla navečer, i Ivan Zlatousti (345. – 407.)⁶¹, najjasniji su informativni izvori takozvanih *apostolskih konstitucija* (oko 380.)⁶². Uz jutarnje i večernje molitve ti izvori poznaju i povremene noćne vigilijske.⁶³ Druga knjiga ovih ranih crkvenih uredbi, koja govori o svećenstvu, također daje upute o vremenu liturgije časova. Poglavlje 59. naslovljeno je riječima „Svatko bi se trebao marljivo pojaviti u crkvi na jutarnjim i večernjim molitvama.“⁶⁴ Tamo je biskupu dana sljedeća uputa:

„Kad ti, o biskupe, razgovaraš s ljudima, zapovijedaš im i potičeš ih da svakodnevno ujutro i navečer posjećuju crkvu i da je nikako ne napuštaju, već se marljivo okupljaju ... jer se Gospodnja riječ odnosi ne samo na svećenike već i na laike: „Tko nije sa mnom, protiv mene je, i tko ne sabire sa mnom, rasipa“ (Mt 12, 30).“⁶⁵

⁵⁸ Usp.: J. STADLHUBER, „Das Stundengebet der Laien im christlichen Altertum“, 139-140.

⁵⁹ Usp.: Günther Christian HANSEN (ur.), „Sokrates, Kirchengeschichte. Die Griechischen Christlichen Schriftsteller Der Ersten Jahrhunderte“ (Berlin: De Gruyter, 1995.), 302. U 5. knjizi svoje crkvene povijesti Sokrat izvještava o obredu paljenja svjetla u Heladi, Jeruzalemu i Tesaliji, tj. Lucernaru u subotu i na Dan Gospodnji u sklopu molitava, vjerojatno večernje, nakon čega se tumače sveti spisi.

⁶⁰ Euzebije spominje jutarnje i večernje himne u svojem komentaru na Ps 64. (65.), koji služe kao osvježanje od Boga. Ps 64. (65) 10-11 (PG 23, 640 A-C).

⁶¹ Usp.: Reiner KACZYNSKI (ur.), „Johannes Chrysostomus. Catecheses baptismales. Taufkatechese“, *Fontes Christiani*, sv. 6/2 (Freiburg: Herder, 1993.), 480. U jednoj od svojih krsnih kateheza, Ivan Zlatousti poziva ljude da se okupe ujutro kako bi molili i slavili Boga. Zahvalite Bogu na dobru koje ste do sada dobili i ujedno ga zamolite da dobro sačuva za budućnost. Tada svi odlaze na svoj posao i i rade sa strahom Božjim. Navečer se ponovno sastaju na molitvu u kojoj odgovaraju Bogu za rad dana i mole oprost u slučaju lošeg ponašanja.

⁶² *Constitutiones Apostolorum* – koncem IV. stoljeća u Siriji. Sadržava liturgijske i kanonske tekstove prije Nicejskog sabora. Djelo je jedna vrsta kompilacije svih prethodnih važnijih kršćanskih spisa (*Didache, Traditio apostolica, Canonse Apostolorum*). Zanimljivo je da donosi gotovo kompletan obred slavlja euharistije.

⁶³ Usp.: A. GERHARDS, „Stundengebet. Begriff“, 271.

⁶⁴ *Die apostolischen Konstitutionen. Zweites Buch: Von dem Klerus. 59.* <https://bkv.unifr.ch/de/works/cpg-1730/versions/apostolische-konstitutionen-und-kanones-bkv/divisions/73> (5.5.2021.).

⁶⁵ *Die apostolischen Konstitutionen. Zweites Buch: Von dem Klerus. 59.* <https://bkv.unifr.ch/de/works/cpg-1730/versions/apostolische-konstitutionen-und-kanones-bkv/divisions/73> (5.5.2021.).

U spomenutom su poglavlju obrađeni bitni elementi liturgije časova. Prvo, poticaj biskupu da pozove zajednicu na okupljanje. Liturgija jutarnje i večernje molitve ovdje se pojavljuje kao molitva zajednice koja moli dva puta dnevno. Pretpostavljeni privatni karakter može se zanemariti. Tekst također naglašava ogromnu važnost ovog oblika molitve. „Liturgija časova osnovni je oblik crkvenog, zajedničkog postojanja – tamo gdje ovo okupljanje ne uspije, oštećen je sam Krist“.⁶⁶ Spomenuto poglavlje također pruža informacije o elementima liturgije koji ostaju isti svaki dan. Moli se u crkvi, a psalmi se pjevaju. Tako se izvedba psalama može smatrati korskim pjevanjem, koje je interpolirano antifonama zajednice.⁶⁷ Psalam 63. (62.) oblikuje psalam za jutarnju molitvu, a Ps 141. (140.) za večernju molitvu, što u potpunosti odgovara mnogim kršćanskim tradicijama, jer su oba psalma tipična za određeno doba dana. Ako je u večernjem psalmu 141. središnja misao o pokajanju, Psalam 63. naglašava goruću želju za Bogom. Što se tiče upotrebe psalama, može se stoga reći da se odabir psalama temelji na njihovu sadržaju i dobu dana molitve. Psalam 141.,2. „Nek’ mi se uzdigne molitva kao kâd pred lice tvoje, podizanje mojih ruku nek’ bude k’o prinos večernji!“ spominje paljenje tamjana kao prinos kada pred Bogom. U večernjoj molitvi s tim je bilo povezano paljenje tamjana i psalam koji je bio ugrađen u konkretnu situaciju zajednice. Apostolske konstitucije na drugim mjestima spominju još jedan element koji je karakterističan za katedralni tip liturgije časova, a to je zagovorna molitva vjernika koju izgovaraju vjernici. Okupljena zajednica postaje svjesna da stupa pred Boga kojemu upućuje svoje molitve za one koji su u potrebi. Također je vrijedno napomenuti da katekumeni napuštaju zajednicu prije nego što se izgovora zagovorna molitvu. Na taj način vidi se da su katekumeni također sudjelovali u jutarnjim i večernjim molitvama. Ako katekumeni sada moraju napustiti crkvu, to je pokazatelj da je molitva zagovora bila samo za potpuno inicirane članove zajednice. Evidentna je važnost zagovorne molitve za ranokršćanske zajednice.⁶⁸

Iz *Apostolskih konstitucija*, daljnja objašnjenja za jutarnje i večernje molitve rezultiraju sljedećom shemom:⁶⁹

⁶⁶ L. O. LUMMA, *Liturgie im Rhythmus des Tages*, 32.

⁶⁷ Usp.: A. GERHARDS, „Stundengebet. Begriff“, 271.

⁶⁸ Usp.: L. O. LUMMA, *Liturgie im Rhythmus des Tages*, 32-34.

⁶⁹ Usp.: L. O. LUMMA, *Liturgie im Rhythmus des Tages*, 34.

Molitva psalama – antifona zajednice	Ujutro Ps 63., navečer 141.
Zagovorne – litanije, blagoslovna molitva nad katekumenima i njihov otpust	
Zagovorne molitve vjernika	
Molitva predsjedatelja	
Blagoslov i otpust	

Važnu ulogu, navečer, predstavlja obred svjetla, u kojemu je uziman himan *Phôs hilaròn* (*Φῶς ἰλαρόν*) koji je već poznao Bazilije iz Cezareje (oko 330.-379.). Himan se i danas koristi u večernjim molitvama Istočnih Crkava, a u Rimskoj Crkvi poznat je i kao hvalospjev *Lumen hilare*⁷⁰, u kojem je Krist pozdravljen kao svjetlost koja zauzvrat ukazuje na svjetlost Boga. Ovo osvjetljenje daje ne samo funkcionalni, nego i obredni, teološki karakter. Zaključujući, izvori također izvještavaju o noćnim proslavama bdjenja. Međutim, te se proslave ne mogu svesti na jedan osnovni tip u okviru katedralnog stila. Da bi se to učinilo, mora se razmotriti kada se one slave tijekom crkvene godine, jer na taj način obavljaju različite funkcije. Tu je tjedno uskrsno bdjenje kao priprema za nedjelju. Ustrojstvo ovoga bdjenja sastoji se od tri antifone s molitvama, prošnje, kađenja, navještaja evanđelja, blagoslova i otpusta. Uz to bdjenje postoji prigodno bdjenje, koje se sastoji od ponavljanja liturgijske sheme, i čitana ili krsna bdjenja, koja su se slavila kao priprema za Uskrs ili druge svetkovine.⁷¹

4.2 Monaški stil liturgije časova

Taj oblik časoslova temelji se na posebnoj monaškoj duhovnosti koja izražava neprekidan ideal molitve.⁷² I danas muškarci i žene u našoj Crkvi koji se odriču braka i odlaze u duhovne zajednice ili redove ili se povlače iz svijeta kako bi živjeli u tišini, molitvi i promišljanju čine svoj

⁷⁰ U rimskoj se liturgiji i danas koristi kao himan večernje (četvrtak 2. tjedna).

⁷¹ Usp.: A. GERHARDS, „Stundengebet. Begriff“, 271- 272; M. KUNZLER, *Liturgija crkve*, 478.

⁷² Važno je naglasiti kako se monaški časoslov razvija u dvije podgrane. Nije rijetkost da monasi, monaške zajednice žive pokraj katedralnih centara, te sudjeluju i u katedralnim liturgijama. Tako na izvjestan način održavaju molitvu neprekinutom, a sudjeluju i u redovnim molitvenim časovima zajedno s biskupom i narodom. Velika je vjerojatnost da je ova prva grana monaškog časoslova u stvari paralelna ili i ujedinjena s katedralnim časoslovom. Druga grana bila bi „prava“ monaška.

vlastiti način slijedenja Isusa. Čini se vjerojatnim da je taj kršćanski način života sa sobom donio svojevrsno posvećenje dana.

Već početkom 2. stoljeća bilo je kršćana oba spola koji su živjeli celibat i ograđivali se od profanog načina života, ali iznimno spremni bili služiti u zajednici. Oblik življenja kao što je celibat, koji je potvrđen unatrag od Krista i Pavla, potvrđen je već u 1. Clem 38,2 i Didaché 11 i 12. Potonji zna za misionarske lutajuće askete.⁷³ Askeзом⁷⁴ su se ljudi nadali da će, odričući se zemaljskih dobara, osigurati vječne radosti neba.⁷⁵ Međutim, ovaj život odricanja i djelomične povučenosti ne treba shvatiti kao bijeg od svijeta, kao što se često govorilo. Tijekom crkvene povijesti to se iznova i iznova doživljavalo kao svojevrsni protestni pokret koji se formirao kao odgovor na Konstantinov obrat kako bi prosvjedovao protiv sada „sekularizirane“ Crkve koja je vezana uz fiksne strukture. Razloga za ovaj način života nema nigdje osim u samom evanđelju, a razlog je potpuno predavanje vlastitog života Bogu. Cilj svojega postojanja je u savršenom nasljedovanju Krista i poštovanju tri evanđeoska zavjeta: siromaštva (bezvlasništva), poslušnosti i čistoće svih onih koji su prihvatili ovaj način života.⁷⁶ Kao što je već opisano, ljudi u različitim kršćanskim zajednicama odabrali su ovaj put askeze od početka 2. stoljeća, a u trećem stoljeću on je postao izvor novog razvoja, jer je rano monaštvo iz njega poteklo u različitim smjerovima. Na Istoku se može utvrditi da se askeza odvojila od zajednice i preusmjerila u samoću (eremiti, pustinjaci). Svjedok toga je sveti Antun Pustinjak (oko 250.-356.).⁷⁷ Povučeni u pustinju, vodio je život samoće i apstinencije. Njegov način redovništva ubrzo je razvio model i ideal koji su mnogi slijedili i živjeli povučeno. Međutim, unutar monaštva na Istoku mogu se identificirati dvije struje. S jedne strane bili su pustinjaci (eremiti) ili anahoreti, koji su bili potpuno usredotočeni na Antunov ideal. Iako su u osnovi živjeli u samoći, koegzistirali su u otvo-

⁷³ Usp.: Karl BAUS, „Von der Urgemeinde zur frühen Großkirche“, *Handbuch der Kirchengeschichte* sv. 1, Hubert Jedin (ur.), (Freiburg-Basel-Wien: WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), 1999.), 336-337.

⁷⁴ Askeza dolazi od grčke riječi ἀσκησις-vježbanje, odnosno praktični napor za postizanje određenog cilja. Askeza se može naći u određenom obliku u svim religijama. Kršćansko razumijevanje askeze, koju prakticiraju većinom monasi, obuhvaća nastojanje za savršenijim načinom života. Stoga, unutar monaškoga načina života jasno je da je askeza vrlo dobra vježba.

⁷⁵ Usp.: Manfred EDER, *Kirchengeschichte. 2000 Jahre im Überblick*, (Düsseldorf: Patmos, 2008.), 48-49.

⁷⁶ Usp.: August FRANZEN, *Kleine Kirchengeschichte* (Freiburg-Basel-Wien: Herder, 2006.), 104-106.

⁷⁷ Usp.: K. BAUS, „Von der Urgemeinde zur frühen Großkirche“, 339.

renim zajednicama, okupljali se u zajedničke crkvene službe i stavljali se pod autoritet duhovnog oca ili majke.

S druge strane, postojali su cenobiti koji su bili permanentno ujedinijeni u duhovnoj zajednici. Glavni dio njihova života bila je molitva i zajednički rad. Svi su stanovali iza zidina gdje su formirali samostan, koji je vodio predstojnik. Egipatski redovnik Pahomije (oko 290.-346.) smatra se ocem utemeljiteljem cenobitskoga načina života koji se kasnije također utvrdio na Zapadu preko svetoga Benedikta iz Nursije.⁷⁸

Spajanjem utvrđenih samostanskih zajednica pojavili su se i rani oblici samostanskih bogoslužja, posebno s obzirom na liturgiju časova. Izrazito svjedočanstvo dugujemo opisu egipatskog redovnika Ivana Kasijana (oko 360.-435.) u njegovu 12-dijelnom djelu *De institutionibus coenobiorum*.⁷⁹ U njemu opisuje kako se redovnici okupljaju dva puta dnevno, odnosno rano ujutro i navečer, za sate molitve. Sljedeća shema prikazuje tijek tamošnje liturgije časova:

Psalmidija	12 psalama od psalmista dok redovnici sjede
Čin molitve	Tišina za vrijeme razmatranja - stojeći raširenih ruku Prostracija Ponovno stojeći i raširenih ruku
	Molitva dana predsjedatelja
Služba čitanja	2 čitanja uglavnom iz SZ i NZ

Ovdje psalmist moli 12 psalama dok monasi sjede na zemlji. U ovakvoj formi, molitva je više naizvan izgledala kao čitanje spisa, što je izvjesno poticalo tihu molitvu nakon izgovaranja pojedinih psalama. Ova tiha molitva izražavala se simboličkim stavovima tijela. Najprije stojeći raširenih ruku, potom prostracijom i ponovno stojeći, a svaki put je predsjedatelj zaključio jednom *zbornom* molitvom. Nakon psalmidije čitala su se čitanja iz Starog i Novog zavjeta.⁸⁰ U ostale dijelove dana monasi mole za sebe privatno, odnosno samo u ova dva časa, ujutro i navečer kao i na nedjeljnu euharistiju i na obrok okupljaju se zajedno.⁸¹

⁷⁸ Usp.: M. EDER, *Kirchengeschichte*, 49-50.

⁷⁹ Usp.: Johannes CASSIANUS, *De institutionibus coenobiorum*, II,4.7.8.10.11.15, III,2. <https://bkv.unifr.ch/works/250/versions/271/divisions/92478> (9.5.2021.).

⁸⁰ Usp.: L. O. LUMMA, *Liturgie im Rhythmus des Tages*, 29-30.

⁸¹ Usp.: A. GERHARDS, „Stundengebet. Begriff“, 272.; M. KUNZLER, *Liturgija crkve*, 479-480.

Posebnost ovog oblika liturgije časova jest i upotreba Psaltira kao zajedničkog molitvenika. Međutim, izbor se bitno razlikuje od izbora psalama u katedralnom oficiju. Tamo smo vidjeli da su psalmi odabrani s razlogom. U monaškoj liturgiji časova, psalmi se koriste uzastopnim redosljedom (*lectio continua* ili *psalterio currente*) i shvaćaju se kao osnova i nadahnuće za osobnu molitvu. Čim se meditacijom prošlo kroz svih 150 psalama, krenulo se ispočetka i ponovno se uronilo u molitveni svijet psalama, odnosno kroz jedan tjedan izmoli se cijeli Psalterij.⁸²

4.3. Mješoviti oblik liturgije časova na primjeru Jeruzalema

Kao što je već rečeno, katedralni i monaški oblik dnevnog bogoslužja dva su ključna pravca posvećivanja dana molitvom, ali ne smiju biti postavljena apsolutno, jer su postojali mnogi drugi miješani oblici. Urbanizacija samostana u osnovi je pridonijela mješovitim oblicima. Mnoge su se samostanske zajednice nastanile u gradovima na Istoku i sa sobom donijele svoju redovničku tradiciju molitve. Ta je tradicija bila pomiješana s katedralnom tradicijom, jer su dijelom prisustvovali liturgijskim časovima katedrale ili zadržavali vlastite časove koji su doveli do liturgijskog bogatstva gradova.⁸³

Izvještaj hodočasnice Egerije pred kraj četvrtog stoljeća za Jeruzalem nudi istaknuti primjer takvih mješovitih oblika. U izvještaju hodočasnice Egerije vidi se kako je katedralno bogoslužje časova u Jeruzalemu pod utjecajem monaške duhovnosti.⁸⁴ Liturgija časova koju je opisala Egerija u osnovi se temelji na toku tjedna, jer je ritam „sedam dana u tjednu“ već bio uspostavljen dulje vrijeme. Također ona usvaja rimsko brojenje sati, prema kojem dan započinje u 6 sati ujutro s prvim časom, a noć počinje u 18 sati s prvim časom noći. Egerija u svojem *Itinerariumu* poznaje šest časova molitve. Ti časovi uključuju bdjenja prije svitanja, jutarnje pohvale pri svitanju, Treći čas prijepodne, Šesti čas u podne, Deveti čas popodne i *Lucernar* navečer. Dakle, kako navodi Egerija, jeruzalemska zajednica svakodnevno slavi uglavnom jedan katedralni oficij.⁸⁵

⁸² Usp.: L. O. LUMMA, *Liturgie im Rhythmus des Tages*, 30.

⁸³ Usp.: A. GERHARDS, „Stundengebet. Begriff“, 272.

⁸⁴ Usp.: M. KUNZLER, *Liturgija crkve*, 478.

⁸⁵ Usp.: Georg RÖWEKAMP (ur.), „Egeria. Itinerarium. Reisebericht. Mit Auszügen aus Petrus Diaconus. De locis sanctis. Die heiligen Stätten“, *Fontes Christiani*, sv. 20 (Freiburg: Herder, 2017.), Einleitung. 2. Putopis Egerijin također je preveden i na hrvatski jezik: Egerija, Putopis, uvod i prijevod: M. Mandac, Služba Božja, Makarska: 1999.

Liturgija časova tijekom dana odvija se u crkvi Svetog Groba, koja se sastojala od dviju povezanih bazilika: *Anastasis* i *Martyrion*. Ovdje započinje prva liturgija časa u danu, odnosno vigilijska, prije izlaska sunca. Iznad svijeta monasi, zatim laici, djevice, đakoni i svećenici čekaju dok se crkva ne otvori kako bi proslavili bdjenje u obliku monaške liturgije časova. Egerija izvještava o himnima, koji se zaključuju molitvom koju izgovara svećenik, psalmima koji se recitiraju i naknadnim molitvama.⁸⁶ To je slavlje trajalo do zore, nakon čega se slavila jutarnja pohvala u obliku katedralne forme, na kojoj su bili i biskup i njegovo svećenstvo. Egerija izvještava o jutarnjim himnima⁸⁷ koji se recitiraju. Iznenadujuće, biskup sudjeluje u ovom slavlju tek nakon dovršetka psalmodije, kada uslijedi zagovorna molitva. Potom je biskup blagoslovio i otpustio prisutne katekumene, izgovorio molitvu i nakon svake molitve blagoslovio vjernike koji su pojedinačno izlazili.⁸⁸ Egerija ne spominje Treći čas, koji se moli prijepodne u radnim danima u tjednu. Ona ga spominje samo tijekom korizme, što se pretpostavlja da se Treći čas molio samo u to vrijeme.⁸⁹ Šesti i Deveti čas odvijaju se na sličan način kao jutarnja pohvala. Psalmodija se izgovara zajedno s antifonama, a zatim se poziva biskup koji moli jednu molitvu i pojedinačno blagoslovi vjernike.

Drugi stožer dana, večer u kojoj se slavio *Lucernarium*, sada ima veću težinu. Čini se da je Egerija posebno impresionirana jednim elementom ove proslave. Na Isusovu grobu neprestano je gorjela svjetiljka kojom su se palile druge svjetiljke crkve *Anastasis*, koje predstavljaju beskrajnu vojsku svjetlosti (*fit lumen infinitum*). Za taj dio pjevaju se psalmi *lucernares* s antifonama, uključujući klasični večernji psalam 141.⁹⁰ Ponovno je pozvan biskup koji sjeda na svoje posebno mjesto kako je psalmodija napredovala i uz prisutnost biskupa i njegova svećenstva pjevaju se himni i antifone. Nakon toga uslijedila je zagovorna molitva đakona i pohvala djece uz poklik „Kyrie eleison“. Nakon tog elementa uslijedila je biskupova molitva i blagoslov katekumena i vjernika. Dodatni element koji je zabilježen samo u *Lucernariumu* bila je zajednička procesija do brda Golgote, koja je do tamo koračala pjevanjem. Kad su tamo stigli, katekumeni i vjernici su blagoslovljeni ispred mjesta na kojem je stajao Isusov križ. Zaključno, Egerija poznaje kako se ovo večernje slavlje odvija šest dana u tjednu, što je pokazatelj da se liturgija radnog dana razlikuje od nedjelje.⁹¹

⁸⁶ Usp.: G. RÖWEKAMP, „Itinerarium“, 24,1.

⁸⁷ Klasični jutarnji psalam vjerojatno je Ps 63.; Usp.: L. O. LUMMA, *Liturgie im Rhythmus des Tages*, 39; G. RÖWEKAMP, „Itinerarium“, 24,2.

⁸⁸ Usp.: G. RÖWEKAMP, „Itinerarium“, 24,2.

⁸⁹ Usp.: G. RÖWEKAMP, „Itinerarium“, 210.

⁹⁰ Usp.: G. RÖWEKAMP, „Itinerarium“, 211.

⁹¹ Usp.: G. RÖWEKAMP, „Itinerarium“, 24,4-7.

Nedjelju u Jeruzalemu obilježile su posebne svečanosti i obredi. Kao i radnim danima, liturgije časova također su bile hodočasničke službe, što pretpostavlja da su hodočasnici posebno slavili nedjeljom. Bdjenje se slavilo kao svojevrsno uskrsno bdjenje zbog posebnog položaja nedjelje kao dan uskrsnuća.⁹² Predbdjenje započelo je u mraku u dvorištu između *Martyriona* i *Anastasisa*, koje je bilo osvijetljeno svjetiljkama. Dok se crkva nije otvorila, recitali su se himni i antifone. Na zapijevanje pijetla, biskup je ušao s ljudima u crkvu i otišao do Isusova groba, gdje su se pjevali psalmi i čitale molitve i zagovori. Služba čitanja, u kojoj je naviješteno uskrsnuće Gospodinovo, započinje upotrebom tamjana. Međutim, Egerija izvještava da čitav narod počinje plakati, naricati i jadikovati.⁹³ Ta neobična reakcija pretpostavlja da je i prethodni izvještaj o mucu bio dio uskrsnog izvještaja.⁹⁴ Nakon službe čitanja uslijedila je procesija s himnama do mjesta Isusova raspeća, koje se također moglo naći u kompleksu crkve. Kad su tamo stigli, uslijedio je psalam i molitva, kao i blagoslov biskupa i otpust vjernika. Dok se biskup povukao svojoj kući, redovnici odlaze u *Anastasis* kako bi na svoj monaški način recitali psalme i antifone i između njih izgovarali molitvu. Egerija izvještava kako su se neki vjernici pridružili redovnicima, dok su drugi odlazili kući spavati do zore.⁹⁵

Nakon svitanja uslijedila je nedjeljna jutarnja pohvala koja je bila povezana s euharistijskim slavljem, jedinim tijekom cijelog tjedna. Budući da je u nedjelju priljev vjernika bio velik, *Martyrion*, velika Konstantinova bazilika, korištena je za jutarnje hvale i euharistiju. Nažalost, Egerija ne izvještava ništa detaljno o jutarnjim pohvalama i s tim povezanim euharistijskim slavljem. Ona spominje jednu posebnost da su svi svećenici, koji su željeli, naravno i biskup mogli propovijedati, što je enormno produžilo trajanje slavlja. Nakon bogoslužja zajednica odlazi u *Anastasis* kako bi zahvalila biskupu i svećenstvu i primila biskupov blagoslov. Hodočasnica Egerija ne daje nikakve smjernice za ostale dijelove nedjeljne liturgije, ona samo spominje običaj nedjeljnog *lucernaria*. Međutim, za Egeriju je sadržajna dosljednost odabira teksta liturgije važna. Ona iskazuje pohvalnu činjenicu da se odgovarajući psalmi i antifone recitiraju u skladu s pojedinačnim molitvenim časovima i danima.⁹⁶

⁹² Usp.: G. RÖWEKAMP, „Itinerarium“, 76.

⁹³ Usp.: G. RÖWEKAMP, „Itinerarium“, 24,8-10.

⁹⁴ Usp.: G. RÖWEKAMP, „Itinerarium“, 214-215.

⁹⁵ Usp.: G. RÖWEKAMP, „Itinerarium“, 24,11-12.

⁹⁶ Usp.: G. RÖWEKAMP, „Itinerarium“, 25,1-5.

Zaključak

Ovaj rad pruža uvid u liturgiju časova prve Crkve i pokazuje kako je taj oblik molitve odraz Crkve od samih početaka. Liturgija časova je velika baština koju je Crkva njegovala i njeguje i danas. U molitvi se događa susret s Bogom koji govori, sluša i djeluje, a zajednica koja moli ulazi u tu Božju prisutnost. Iako egzistiraju različiti pojmovi za ovaj oblik molitve, koji ističu različita gledišta ovisno o kontekstu, svi oni izražavaju isti kontekst molitve. Ovaj oblik molitve prvenstveno se odnosi na posvećenje dana u različito vrijeme. Liturgijom časova daje se hvala Bogu, odnosno posvećuje se čitav tijek dana i noći. Prve obrise, i prije Crkve, nalazimo već u židovstvu koji baštini i taj oblik molitve. Jedan od načina posvete dana nalazimo već i s molitvom *Šema Israel* koju Židovi mole na početku i na kraju dana. Prvi kršćani također nastavljaju tu tradiciju, jer su još uvijek, u svojem molitvenom životu, usidreni u židovske običaje. Razni kršćanski spisi i autori izvještavaju o stalnim vremenima molitve u ranokršćanskoj zajednici. U tim izvorima pronalazimo inovacije, a s time i razlike od židovstva. Posebno se ta razlika vidi u uključivanju Molitve Gospodnje kao kršćanske molitve *par excellence*. Nadalje, kršćanska liturgija časova profilirala se s pomoću daljnjih molitvenih časova koji su raspoređeni tijekom dana i noći i u kojima su psalmi glavni sadržaj, odnosno jutarnja i večernja molitva, ali također treći, šesti i deveti čas. Iz prva tri stoljeća izvori nam pružaju raznoliku praksu liturgije časova. No, kakav je bio oblik molitve i njezina struktura, zapravo ne znamo. Važno je istaknuti kako je već za ranu Crkvu bila važna povezanost s vremenom, odnosno posvetiti vrijeme i cijelo čovjekovo djelovanje.

Iz mnogih oblika liturgije časova u doba dana koji su postojali potkraj 4. stoljeća mogu se izdvojiti dva osnovna stila, odnosno katedralni i monaški oblik. Potonji se koristi u monaškim, odnosno samostanskim zajednicama, pri čemu taj stil molitve više karakterizira osobna molitva s povremenim zajedničkim molitvenim časovima. Za veće kršćanske zajednice na Istoku, razvoj liturgijske tradicije liturgije časova dokumentiran je već u 4. stoljeću. Psalmi su od velike važnosti za ovaj model liturgije časova s gledišta njihova odabira specifičnog za određeni čas. Čitava je zajednica nositelj ovog bogoslužja, jer ono uključuje laike, biskupe i svećenstvo. Za razliku od katedralnog stila, monaški se stil temelji na posebnoj monaškoj duhovnosti. Važno je istaknuti kako se izbor psalama bitno razlikuje od katedralnog stila. Dok se u katedralnom stilu psalmi odabiru s razlogom, u monaškoj liturgiji časova psalmi se koriste *lectio continua* ili *psalterio currente*. Iako su katedralni i monaški stil bila dva ključna pravca, postojali su i mnogi miješani oblici liturgije časova.

Zbog mnoštva miješanih oblika liturgije časova ovaj rad donosi jedan od eminentnih primjera i svjedočanstava hodočasnice Egerije iz 4. stoljeća. Ona detaljno izvještava o liturgiji časova u Jeruzalemu i mješovitom obliku osnovnih stilova molitve, odnosno katedralnog i monaškog. Budući da se mnoge monaške zajednice nastanjuju u gradovima, tako sa sobom donose i svoju tradiciju. Liturgiju časova, kako ih opisuje Egerija, čine samostalan i dosljedan stil raspoređen tijekom dana, kao i kroz tjedan ili na posebne svečane dane. Iz Egerijina Putopisa možemo zaključiti kako je katedralno bogoslužje časova u Jeruzalemu pod utjecajem monaške duhovnosti.

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF LITURGICAL HOURS IN THE EARLY CHURCH UNTIL THE END OF 4TH CENTURY

Summary

As there is scarce literature on the liturgy of the hours in the Croatian language, this article deals with the traditional form of prayer, the liturgy of the hours, in the early Church and contributes to filling this gap. Special attention is paid to the tradition of liturgy of the hours up to the 4th century and the simultaneous formation of Christian communities. After analyzing the different but identical terms that were used for this form of prayer, it is necessary to investigate their historical genesis. For this purpose, the article reviews the early Church formed in the cultural circle of Judaism. Already in Judaism, part of the proprium was the consecration of the day through prayer, especially the two main pillars of the day, morning and evening. It is therefore not surprising that the first Christians, who grew out of Judaism, adopted this custom and even expanded the number of prayer meetings and specific prayers. The sources of early Christian works, in relation to the Christian practice of prayer, are a clear indicator. There are two main types of liturgical hours, namely the monastic and the cathedral types. After presenting both basic types and placing them at the center of the life of the Christian community, the presentation of the liturgy of the hours is based on a prominent and detailed example in Jerusalem as reported by the pilgrim Egeria. This report contains a detailed description of the liturgy on Sundays and weekdays, as well as a certain and probable combination of elements of the two basic types, the monastic and the cathedral.

Keywords: *Liturgy of the Hours, Early Christian Sources, Cathedral and Monastic Liturgy of the Hours, Liturgy of the Hours in Jerusalem, Pilgrimage of Egeria.*

Translation: Josip Knežević and Kevin Sullivan